

МАЙБУТНЄ РЕЖИМУ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

Проведені Індією 11 та 13 травня, а Пакистаном 28 та 30 травня 1998 р. ядерні випробування завдали істотної шкоди режиму нерозповсюдження ядерної зброї, базованому на Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, 1968 рік). Ще одним негативним наслідком ядерних випробувань, проведених Індією та Пакистаном, стала загроза Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ). Цей Договір не просто "завис", його доля під сумнівом, адже без приєднання Індії та Пакистану він не може набути чинності, а перспективи такого приєднання видаються вельми сумнівними навіть у найближчій перспективі.

Ядерні вибухи на Індостані створили якісно нову ситуацію на ключовому напрямку забезпечення міжнародної безпеки і стабільності. Крім того, стали ще очевиднішими недосконалості системи узгодження інтересів окремих держав та регіонів, регулювання глобальних процесів.

Неадекватна реакція світового співтовариства

Випробування ядерної зброї Індією та Пакистаном викликали негативну реакцію більшості країн світу, державних об'єднань та міжнародних організацій. У комюніке за результатами зустрічі "вісімки" у Лондоні 12 червня 1998 р. зазначається: "Нещодавні ядерні випробування, проведені Індією та Пакистаном, не змінюють визначення ядерної держави в ДНЯЗ, отже, незважаючи на ці випробування, Індія та Пакистан не мають статусу ядерних держав згідно з ДНЯЗ. Ми закликаємо Індію та Пакистан приєднатися до ДНЯЗ у його нинішньому вигляді, без будь-яких умов" [1].

Великі держави прямо попереджають, що не відступлять від політики, спрямованої на "запобігання експорту матеріалів, обладнання чи технології, які могли б якимось чином допомогти військовим ядерним програмам Індії та Пакистану чи програмам створення ними балістичних ракет". "Вісімка" також висловила "тверде переконання, що ядерні випробування, проведені Індією та Пакистаном, посилюють важливість підтримання та зміцнення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як наріжного каменя режиму нерозповсюдження та необхідної основи досягнення ядерного роззброєння" [2].

Така реакція, вочевидь, задумана як демонстрація "твердості", виглядає дещо штучною і нелогічною, бо якщо Індія і Пакистан не приєдналися до ДНЯЗ як держави, що не володіють ядерною зброєю, до здійснених ними ядерних випробувань, то важко очікувати, що вони зроблять цей крок, та ще й "без будь-яких умов", одразу після ядерних вибухів.

Комюніке декларативно і свідчить про невизначеність подальшої стратегії у галузі нерозповсюдження ядерної зброї. Не ясно, що саме, на думку "вісімки", має спонукати Індію та Пакистан до відмови від ядерної зброї на незмінних умовах за обставин, що радикально змінилися.

Аналіз реакції головних акторів світової сцени на ядерні випробування на Індостані свідчить про брак єдності у цьому питанні навіть серед членів "ядерного клубу". Всі члени "п'ятірки" сходяться в негативному ставленні до випробувань і закликають Індію та Пакистан згорнути свої ядерні програми і приєднатись до Договору про нерозповсюдження як держави, що не володіють ядерною зброєю. Але навіть у засудженні випробувань виявилися серйозні розбіжності між членами "ядерного клубу". Якщо США, згідно із своїм законодавством, ввели санкції проти Індії, то Велика Британія засумнівалася, а Росія і Франція виступили проти санкцій [3].

Як відзначав заступник директора Департаменту з питань безпеки та роззброєння МЗС Росії Б.Квок, "Росія з самого початку виступила проти будь-яких санкцій щодо Індії та Пакистану, бо, на нашу думку, вони не виправдані ані з міжнародно-правового, ані з гуманітарного погляду" [4]. Така позиція Росії явно свідчить про небажання надмірно загострювати відносини передовсім з Індією, що її Росія традиційно вважає своїм важливим партнером у геополітичному розкладі сил, який встановився після краху біполярного світу. До того ж, Росія не хотіла б втратити перспективний індійський ринок, надто ж ринок озброєнь, торгівля на якому, разом із військовими поставками до КНР, є одним із головних джерел надходжень валюти до російського ВПК, що бореться за виживання. Росія не бажає створення прецеденту, щоб у майбутньому також не стати мішенню міжнародних санкцій.

Є. Примаков (тоді - міністр закордонних справ Росії) визнавав: "Сьогодні одна з найбільших небезпек у світі - це ядерні випробування, проведені Індією та Пакистаном". Голова російського МЗС констатував, що "з'явилися нові держави, які володіють ядерною зброєю" [5]. Окрім небезпеки конфлікту із застосуванням ядерної зброї на Індійському субконтиненті він вказав ще на одну небезпеку, яку породжує розширення "ядерного клубу": "Як відомо, держави, що володіють ядерною зброєю, поводитися досить стримано у питаннях стосовно її розповсюдження, а як поводитимуться нові ядерні держави, надто ж за умов, коли у світі, на жаль, існують безвідповідальні екстремістські сили, що часто-густо виступають під релігійними гаслами, які не заперечували б отримати зброю масового знищення для розв'язання своїх егоїстичних завдань, що суперечать інтересам загального миру та стабільності..." [6].

З цією думкою перегукується ідея завідувача відділу стратегічного аналізу Інституту світової економіки та міжнародних відносин РАН С.Благоволіна. Суть її полягає в тому, що ані Пакистаном, ані іншими арабськими державами не спростовані заяви про те, що випробувана Пакистаном ядерна зброя насправді є не власне пакистанською, а "ісламською атомною бомбою" (про яку за останні два десятиріччя не раз ішлося у повідомленнях світової преси). Отож, ці заяви можуть виявитись не позбавленими сенсу, і тоді "ядерні випробування Пакистану будуть набагато вагомішими за своїми наслідками, ніж це здається" [7].

Ймовірно, що для Росії у цьому питанні існує ще один рівень - намагання використати ситуацію, яка виникла після ядерних випробувань в Індії та Пакистані, для протидії спробам США створити американоцентристську структуру посткомуністичного світу.

Вельми неадекватною видається російська оцінка причин пакистанського рішення здійснити серію випробувань ядерної зброї. Заступник директора Департаменту з питань безпеки та роззброєння МЗС Російської Федерації Б.Квок вважає, що "пакистанське керівництво не змогло впоратися з емоціями" [8]. Це надто спрощений підхід, який не додає оптимізму до оцінок імовірності подолання кризи режиму нерозповсюдження ядерної зброї з мінімальними втратами.

Рішучішою і всеохопнішою стала реакція на індійські та пакистанські ядерні вибухи Організації Об'єднаних Націй. В заяві Голови Ради Безпеки ООН від 14 травня 1998 р.

говорилося: "Рада Безпеки суворо засуджує три ядерні підземні випробування, проведені Індією 11 травня 1998 р., та два наступних вибухи, здійснені 13 травня 1998 р., незважаючи на загальну міжнародну стурбованість та протести" [9].

У резолюції Ради Безпеки ООН 1172 (1998) засуджувалися ядерні випробування, проведені Індією 11, 13 травня 1998 р. та Пакистаном 28, 30 травня 1998 р., та висувалась вимога до цих держав "утриматися від подальших ядерних випробувань", а також заклик до всіх держав не проводити випробувань ядерної зброї або інших ядерних вибухів, а до Індії і Пакистану - "терміново припинити їх програми розробки ядерної зброї, утримуватись від оснащення або від розміщення ядерної зброї, припинити розробку балістичних ракет, здатних доставляти ядерну зброю, та будь-яке подальше виробництво матеріалу, що розщеплюється, для ядерної зброї...". "ООН заохочує всі держави не допускати експорту обладнання, матеріалів або технології, які могли б якимось чином допомогти індійським чи пакистанським програмам створення ядерної зброї чи балістичних ракет, здатних доставляти таку зброю... підтверджує свою повну відданість та життєву важливість ДНЯЗ та ДВЗЯВ як наріжних каменів міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї та необхідної основи для досягнення ядерного роззброєння" [10].

Позитивної оцінки заслуговує початок роботи робочої групи (task force) з ядерних випробувань в Індії та Пакистані, перше засідання якої відбулося в Лондоні. До складу групи входять Австралія, Бразилія, Канада, КНР, Франція, Німеччина, Італія, Японія, Філіппін, Росія, Україна, Велика Британія, США, Аргентина та представники Європейського Союзу. Мандат групи включає таке: "Розглядати питання, пов'язані з проведеними Індією та Пакистаном ядерними випробуваннями. Уважно відстежувати реакцію Індії та Пакистану на рекомендації міжнародного співтовариства, обмінюватись інформацією щодо контактів з Індією та Пакистаном та забезпечувати доведення узгодженої позиції до Індії та Пакистану..." [11].

Причини та наслідки вибухів на Індостані

Можна скільки завгодно звинувачувати Індію у безвідповідальності, що підриває північний режим та ставить під загрозу подальші зусилля щодо нерозповсюдження ядерної зброї. Спокусливо списати цей крок індійського уряду, базованого на коаліції партії індістських націоналістів Бхаратія Джаната з меншими партіями, на спробу зміцнити свої внутрішньополітичні позиції заявкою на статус великої держави. Все це буде справедливим, але лише почасти, бо не дає відповіді на головне питання: чому режим нерозповсюдження ядерної зброї, на зміцнення якого країни Заходу та Росія спрямували в останні роки такі зусилля, "викручуючи руки" Україні та іншим пострадянським державам, на території яких розміщувалась ядерна зброя після розпаду СРСР, "проштовхуючи" на Нью-Йоркській конференції 1995 року ідею безумовного та безстрокового подовження терміну дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї на шкоду його універсальності, - не просто дав тріщину, а й переживає найгострішу кризу за час свого існування?

Дуже влучно зауважив парадоксальність ситуації і незбіг реакції на неї керівництва найвпливовіших держав світу С. Благоволін, назвавши її "неадекватною". Далі він говорив: "Адже щось примусило обидві ці країни зробити те, що вони зробили, переважило всі очевидні мінуси проведення випробувань, зробило їх політично доцільними. І якраз цієї теми намагалися уникнути". В результаті "все звелось лише до підтвердження важливості договорів про нерозповсюдження ядерної зброї і всеосяжну заборону ядерних випробувань та закликів до Індії та Пакистану утриматися від подальших випробувань". І річ тут "зовсім не в жорсткіших санкціях проти Індії та Пакистану", бо "вони просто не мають сенсу, та й несправедливі. Не таємниця, що мінімум ще одна країна - Ізраїль - є волода-

рем ядерної зброї. Не таємниця і те, що за відповідного рівня розвитку електронно-обчислювальної техніки можна взагалі обходитись без випробувань, замінюючи їх моделюванням" [12]. До речі, Індія є одним з лідерів світового ринку програмного забезпечення комп'ютерів.

Індія - самодостатня країна, і навіть найжорсткіші санкції зможуть лише уповільнити її поступ на шляху розробки ядерної зброї та засобів її доставки. Та й міжнародно-правових підстав для санкцій фактично немає. Індія та Пакистан (так само як Ізраїль) до ДНЯЗ та Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань не приєднувались, до того ж останній не набув чинності. Перехід до ще жорсткіших заходів у рамках стратегії "контррозповсюдження", що можуть включати силові акції, не тільки не матиме під собою легальних підстав, а й загрожуватиме дестабілізацією безпеки в усьому світі. Такі акції не тільки не підтримає світове співтовариство, вони можуть призвести до розколу "ядерного клубу".

Сучасна система режимів нерозповсюдження ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення спирається на волю офіційно визнаних ядерних держав й регулятивні та обмежувальні заходи, що забезпечуються проведенням інспекцій та застосуванням технічних засобів. Безсторонній аналіз доводить, що головна причина очевидного провалу зусиль, спрямованих на зміцнення режиму нерозповсюдження, яка лежить в основі і ядерних програм Індії та Пакистану, і можливих негативних наслідків цього кроку для світової безпеки - ігнорування лідерами ядерних держав, передовсім США, глибинних національних інтересів інших країн.

Акцент на заборони, заходи контролю, інспекції без достатнього врахування реальних проблем безпеки та пошуків шляхів їх розблокування - це той шлях, який призвів до нинішньої кризи режиму нерозповсюдження. У цьому сенсі характерним є визнання А.Бакланова: "Тепер вже стало цілком очевидним те, що режими нерозповсюдження, які базуються на "негативі" - заборонах та можливих "пенітенціарних" заходах - не можуть стати надійним заслоном на шляху розповсюдження зброї масового винищення у сучасному світі" [13]. Найкраще ілюструє цю думку підготовка до Нью-Йоркської конференції 1995 року, присвяченої питанню подовження строку дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, та зусилля західної, а потім і російської дипломатії, яка підтримала західних колег, застосовуючи весь арсенал методів умовляння, тиску і т. ін., будь-що домогтися безумовного і безстрокового подовження Договору під час роботи конференції. При цьому значною мірою було зігноровано застереження багатьох країн-учасниць Договору, насамперед країн третього світу. Останні намагались зарезервувати собі можливість впливу на ядерні держави у питаннях, що їх регулює стаття 6 Договору, яка містить зобов'язання держав, котрі володіють ядерною зброєю, здійснювати ядерне роззброєння. Під час підготовки до конференції більшість західних та російських експертів висловлювалась на користь універсалізації ДНЯЗ, залучення максимально можливого числа нових членів навіть через поступки неядерним державам у частині посилення механізмів вливу неядерних держав на виконання ядерними своїх зобов'язань відповідно до статті 6 Договору та гнучкішого підходу до термінів дії Договору [14].

Намагання Сполучених Штатів домогтися безстрокового і безумовного подовження дії ДНЯЗ пояснювалось насамперед наближенням президентської кампанії в США, на яку радники Б. Клінтона намагались вийти з переможними гаслами щодо подолання загрози розповсюдження ядерної зброї. В реальній президентській кампанії 1996 року ці питання не відіграли значної ролі, але шкоди режиму вже було завдано.

За 30 років, що минули з 1968 року, коли ДНЯЗ було відкрито для підписання, крім угод ОСО-1 та Договору ОСО-2, які обмежували радянські та американські стратегічні системи, лише Договори СНО-1 та СНО-2 (він досі не набув чинності, адже Держдума Ро-

сійської Федерації не бажає його ратифікувати) можна назвати істотними кроками на шляху до ядерного роззброєння. Велика Британія, Франція та КНР приєдналися до переговорних процесів між США та СРСР (пізніше - Росією) не погоджувалися, мотивуючи свою відмову незначними потенціалами порівняно з потенціалами двох найпотужніших ядерних держав.

Деякі скорочення ядерних сил Великої Британії та Франції радше можна пояснити їх реструктуризацією та модернізацією відповідно до нових світових реалій, ніж прагненням ядерного роззброєння. Все це свідчить про те, що стаття 6 ДНЯЗ майже не працює.

Невдоволення багатьох країн, що не володіють ядерною зброєю, викликають також явно недостатні та неефективні гарантії-запевнення ядерних держав неядерним щодо їхньої безпеки та незастосування ядерної зброї. Ці гарантії-запевнення, безвідносно до того, чи вони надаються на основі резолюції Ради Безпеки ООН 255 (1968), 984 (1995), чи на багатосторонній та двосторонній основах, як сталося з Україною, Казахстаном та Білоруссю, не задовольняють більшість країн своєю неефективністю у кризових ситуаціях. Ці, а також інші чинники, що є проєкцією національних інтересів без'ядерних країн, було практично зігноровано.

Без'ядерний вибір України: даремна жертва?

Під кутом зору інтересів України ядерні випробування в Індії та Пакистані об'єктивно актуалізують питання про без'ядерний статус України. Очевидна невідповідність реакції провідних країн світу на подію, що відбулася, невизначеність майбутнього режиму нерозповсюдження ядерної зброї невідворотно повертають нас до запитань: "Чи не була жертва України даремною? Чи отримала Україна те, на що сподівалася, здійснюючи ядерне роззброєння і зміцнюючи режим нерозповсюдження ядерної зброї, і які висновки вона мусить зробити для себе?".

Не претендуючи на категоричність, дозволимо собі порозмірковувати ось над чим: що було б адекватним набуттям для України в обмін на ядерну зброю? Юридично зобов'язуючі гарантії безпеки (а не "запевнення", які вона в результаті отримала)? Мабуть, розраховувати на це було важко. Масована економічна допомога на зразок плану Маршалла? Але Україна надто мало зробила для внутрішнього реформування, щоб ця допомога стала ефективною.

Ядерне роззброєння України буде історично виправданим, якщо воно стане необхідним етапом на шляху інтеграції до Європи, що об'єднується. На цьому шляху мають знайти поетапне розв'язання і проблеми соціально-економічного розвитку, і проблеми зовнішньої безпеки. Поки що можна констатувати, що світ і сьогодні тримається на силі і з силою рахується: економічною, політичною, нарешті - військовою. А зусилля української дипломатії виявилися слабо підкріплені економічними та політичними реформами всередині країни.

У пошуках виходу з кризи

Оскільки чинний Договір про нерозповсюдження ядерної зброї не передбачає можливості розширення "ядерного клубу", то Індія та Пакистан можуть приєднатися до нього лише як держави, що не володіють ядерною зброєю. До цього закликають "п'ятірка" та "вісімка".

Альтернативне рішення - офіційно визнати Індію та Пакистан державами, що володіють ядерною зброєю, не просто вимагає перегляду Договору, що нині видається нерéalним, а й підведе під загрозу весь нинішній режим нерозповсюдження, створить вкрай

небезпечний прецедент, який заохочуватиме до форсування розробок у галузі ядерної зброї та набуття ядерного статусу не тільки Ізраїль, а й інші "порогові країни", серед яких майже безсумнівно будуть Іран, КНДР та інші "проблемні" держави.

Навіть якщо обмежитись таким прогнозом, то "ефект доміно" призведе до різкого загострення проблем безпеки як на регіональному (Близький та Середній Схід, Далекий Схід), так і на глобальному рівнях. Це можна проілюструвати на прикладі Далекосхідного регіону, звідки нещодавно надійшли повідомлення про випробування КНДР балістичної ракети та про відновлення робіт в районі ядерного центру в Йонбйон, що може бути сигналом щодо зміни політики ще одним потенційним проліфератором ядерної зброї, який має у своєму розпорядженні достатньо матеріалу для виробництва кількох ядерних боєзарядів [15]. Відновлення військової ядерної програми КНДР призведе до ядерної гонки, в яку можуть бути втягнуті Південна Корея, Японія, Тайвань.

Стосовно індо-пакистанських відносин зусилля у пошуках шляхів зниження рівня загроз мають бути спрямовані насамперед на усунення головної причини багаторічного протистояння - Кашмірської проблеми - та посилення заходів взаємної довіри й пошук формули виходу з ракетно-ядерного "клінчу", в який увійшли дві держави. Для інших регіонів такі пошуки можуть виявитись ще складнішими внаслідок комплексу проблем у галузі безпеки, що накопичувалися десятиліттями. Та й у випадку Індії не варто забувати, що "китайський чинник" мав ще більше значення для Індії, коли вона ухвалювала рішення про розробку ядерної зброї та її випробування.

Але мотивація рішення Індії перевести свою військову ядерну програму з латентної стадії у відкриту не зводиться лише до китайського та пакистанського векторів. Індія, яка разом із Китаєм відіграватиме у ХХІ столітті дедалі важливішу роль у міжнародних відносинах, вбачала у володінні ядерною зброєю вирішальний чинник для підтвердження своїх претензій на роль великої держави. Величезний потенціал (мільярдне населення, значна територія та багаті природні ресурси), економічні успіхи останнього десятиліття, стародавня культура створювали об'єктивну основу для такої заявки. Надати Індії гідний цієї країни статус у світі після проведених ядерних випробувань буде вкрай складно, але лише за такої умови можна буде говорити про можливість відмови Індії (і Пакистану, який пов'язує свої дії з позицією Делі) від ядерної зброї.

Щодо магістрального шляху, який має забезпечити не тільки припинення поширення ядерної зброї, а й ядерне роззброєння, то він лежить через універсалізацію міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Тепер, після індійського та пакистанського випробувань, це зробити буде набагато складніше, але без цього режим приречений на неефективність і, нарешті, провал.

Як це зробити? Однозначної відповіді, мабуть, не має ніхто, але напрям пошуків очевидний - враховувати національні інтереси не тільки членів "ядерного клубу" та їхніх близьких союзників, які почувають себе у відносній безпеці, а й широкого кола неядерних держав, вдосконалювати механізми безпеки таким чином, щоб "запевнення" у безпеці стали справжніми гарантіями і не викликали нарікань неядерних країн.

Проблема нерозповсюдження ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення тісно пов'язана зі змінами у системі міжнародних відносин, що відбуваються впродовж останніх десяти років. Міжнародні відносини перебувають на перехідному етапі, переживають болісну трансформацію. В глобальному вимірі те, що відбувається на Індостані, - проекція тенденції до протидії спробам утвердити монополярну структуру світу у сфері нерозповсюдження ядерної зброї.

Не можна не погодитися з думкою С.Благоволіна, що ядерні випробування, проведені Індією та Пакистаном, "виразно продемонстрували: для того, щоб переступити ядерний поріг, отримати перепустку до "клубу обраних", тепер не треба нічийого "дозволу", ні-

чиєї - що надто важливо - будь-якої "ексклюзивної" допомоги. Кожна країна, що має необхідні технічні та (або) економічні можливості й військово-політичні резони для такого кроку, може заволодіти ядерною зброєю" [16].

Видається, що світовому співтовариству, і насамперед п'яти ядерним державам, слід якнайшвидше концептуально визначитись із напрямом подальших зусиль у галузі нерозповсюдження ядерної зброї. Який підхід є перспективнішим у довготерміновому плані й оптимальніше відбиватиме реалії, що склалися? Якщо ставка буде зроблена на збереження наявних основ режиму нерозповсюдження ядерної зброї, насамперед на презервацію у незмінному вигляді ДНЯЗ, то слід, на нашу думку, чітко уявляти, що шанс для збереження режиму та його зміцнення полягає у послідовніших і рішучіших кроках у напрямі ядерного роззброєння, у використанні поетапного підходу до цього непростого процесу.

Якщо ж вибір буде зроблено на користь започаткування нового переговорного процесу, який має охопити і визнані ядерні держави, і де-факто ядерні потуги, і країни з розвинутим ядерним потенціалом, то слід також чітко уявляти і всі наслідки і відповідно до можливостей нівелювати потенційні загрози, що їх тягне за собою такий вибір. Не викликає сумніву, що світова спільнота стоїть перед вибором, від якого може залежати рівень безпеки у новому столітті.

Примітки

1. Communique of the Group of Eight (London, 12 June 1998)//Programme of Promoting Nuclear Non-Proliferation Newsbrief - 2nd Quarter 1998. - № 42 (Insert) - P. 11.
2. Ibid.
3. Известия. - 1998.- 21 мая; 2 июля.
4. Квок Б. Ядерные испытания в Индии и Пакистане//Международная жизнь. - 1998. - № 8. - С. 37.
5. Примаков Е. Россия: реформы и внешняя политика //Международная жизнь.- 1998. - № 7. - С. 19.
6. Там само. - С. 20.
7. Благоволин С. Поиски нового места России в меняющемся мире// Международная жизнь. - 1998. - № 8. - С. 45.
8. Квок Б. Цит. тр. - С. 36.
9. The Responsibility of the Security Council in the Maintenance of International Peace and Security (S/PRST/1998/12 of 14 May 1998)/ Statement by the President of the Security Council//Programme for Promoting Nuclear Non-Proliferation Newsbrief. - 2nd Quarter 1998. - 42 (Insert). - P. 9.
10. Security Council Resolution 1172 (1998) on International Peace and Security//PPNN Newsbrief - 2nd Quarter 1998. - 42 (Insert). - P. 10.
11. Квок Б. Цит. тр. - С. 37-38.
12. Благоволин С. Цит. тр. - С. 42.
13. Бакланов А. После ядерных взрывов в Индии и Пакистане//Международная жизнь. - 1998. - № 7. - С. 21.
14. Численні зустрічі та інтерв'ю автора з провідними західними та російськими експертами під час підготовки та в ході роботи Нью-Йоркської конференції 1995 р.
15. Известия. - 1998. - 4 сентября.
16. Благоволин С. Цит. тр. - С. 42.